A photograph of a cave interior, likely the Qumran caves. The walls are composed of layered, light-colored rock with some darker, possibly carved or eroded areas. A small opening on the left side of the frame allows a bright light to enter, creating a strong contrast with the dimly lit interior. The overall atmosphere is ancient and mysterious.

HET BOEK JEREMIA IN QUMRAN:
**INZICHT IN HET
ONTSTAAN VAN HET
OUDE TESTAMENT**

Matthijs de Jong

Bijbelwetenschappers gaan ervan uit dat de meeste geschriften van de Hebreeuwse bijbel (het Oude Testament) een lange en complexe ontstaansgeschiedenis hebben. Wat wij de boeken van het Oude Testament noemen, zijn teksten die in een proces van eeuwen hun definitieve vorm hebben gekregen. Opeenvolgende generaties van schrijvers produceerden opeenvolgende versies van de teksten. Elke nieuwe versie droeg het stempel van de tijd waarin hij was gemaakt. De bijbelboeken zijn dus niet het werk van steeds één auteur, maar van een reeks van schrijvers die het literaire erfgoed overleverden en die bijdroegen aan de ontwikkeling ervan.¹

De aanwijzingen voor dat proces hebben onderzoekers vooral in de teksten zelf aangetroffen. Sommige onderzoekers menen bovendien dat dit ontstaansproces bevestigd wordt door aanwijzingen uit de overlevering van de teksten: de oude vertalingen, zoals de eerste Griekse vertaling – de Septuaginta, die ontstond tussen circa 300 en 100 v.Chr. – en bovenal de vondsten van Qumran. De tekstoverlevering geeft immers sterke aanwijzingen dat de Hebreeuwse tekst van de boeken van het Oude Testament tot in de eerste eeuw n.Chr. nog geen volledig uniform en gestandaardiseerd karakter had.

De rollen van Qumran tonen inderdaad dat er in de periode tussen circa 200 v.Chr. tot in de eerste eeuw n.Chr. een zekere variëteit bestond in de tekst van de boeken van het Oude Testament. Deze aanwijzingen uit Qumran zijn van groot belang. Ze leren ons dat de Bijbel niet los kan worden gezien van de geschiedenis van het ontstaan van de boeken en de overlevering van de teksten. Qumran werpt een licht op drie eeuwen uit die ontstaansgeschiedenis, en dit licht kan helpen om ook de situatie van de eeuwen ervoor beter in kaart te brengen.

Deze bijdrage gaat in op één van de meest markante voorbeelden, het boek Jeremia. Van dat boek zijn tot in de tijd van Qumran twee versies in omloop geweest, die men voor het gemak kan aanduiden als de korte en de lange versie van Jeremia.

TWEE VERSIES VAN JEREMIA

Vóór de ontdekking van de rollen van Qumran was de situatie als volgt. Er waren twee versies van het boek Jeremia bekend. Ten eerste was er het Hebreeuwse boek Jeremia, deel van de Hebreeuwse bijbel. De bron voor dit boek was de masoretische tekst (MT). Dat is de middeleeuwse tekst van de Hebreeuwse bijbel, die, zo namen men aan, een getrouwe overlevering biedt van de tekst van de oude Hebreeuwse geschriften. Deze tekst vormt de basis voor vrijwel alle westerse vertalingen van het Oude Testament. Wij kennen het boek Jeremia, in vertaalde vorm, naar de versie van de MT.

Daarnaast bestond er een tweede versie van het boek, in de Griekse vertaling van de Septuaginta (LXX). In circa 200 v.Chr. werd de eerste Griekse vertaling

van het Hebreeuwse boek Jeremia gemaakt. Het boek ziet er in zijn Griekse vorm behoorlijk anders uit dan in de zojuist genoemde vorm van de MT. Voor het gemak zullen we de ene versie aanduiden als Jeremia^{MT} en de andere als Jeremia^{LXX}.

Jeremia^{LXX} is in de eerste plaats aanzienlijk (circa 15%) korter dan Jeremia^{MT}.

QUMRAN GROT 4 INTERIEUR

Aan het interieur van grot 4 is te zien dat deze ruimte is uitgehakt. Het zachte mergelgesteente leent zich daar goed voor. Men hakte grotten uit, voor bewoning en voor het bewaren van spullen. De gaten in de wand dienden wellicht als steunpunten voor balken die brede planken droegen. Daarop werden de voorwerpen die men wilde opbergen neergelegd, waardoor men de ruimte van de grot efficiënt kon benutten. Grot 4 bevatte restanten van circa 500 verschillende manuscripten. Vergeleken met de andere grotten waarin teksten zijn teruggevonden, is dat een opvallend grote hoeveelheid. © Zev Radovan.

Zo'n drieduizend woorden van Jeremia^{MT} ontbreken in Jeremia^{LXX} en andersom ontbreken er zo'n honderd woorden van Jeremia^{LXX} in Jeremia^{MT}. Soms betreft het verschil een enkel woord, soms gaat het om één of enkele zinnen, en af en toe een groter stuk. De grootste aaneengesloten stukken die ontbreken in Jeremia^{LXX} zijn 33:14-26 en 39:4-13. In de tweede plaats staat een aantal hoofdstukken op een andere plaats in het boek. Dit betreft de profetieën over de andere volken. In Jeremia^{MT} vormt deze serie profetieën het slotdeel van het boek, Jeremia 46-51 (afgezien van de epiloog, Jeremia 52). In Jeremia^{LXX} staat deze serie halverwege het boek (na 23:13), en ook de volgorde van de profetieën binnen deze serie is anders dan in Jeremia^{MT}.

Deze verschillen wijzen erop dat de ene tekst niet alleen langer is dan de andere, maar ook dat ze beide teruggaan op een verschillend boekontwerp. Het betreft twee verschillende edities van het boek Jeremia.

DISCUSSIE OVER DE TWEE VERSIES

Wat is de relatie tussen de twee edities? Vóór de vondsten van Qumran was het antwoord veelal: de Griekse vertaler is verantwoordelijk voor de korte, afwijkende versie van het boek Jeremia. Met andere woorden, de lange versie, zoals bekend uit de MT, staat het dichtst bij de oorspronkelijke tekst, en de Griekse vertaler heeft de tekst ingekort en omgewerkt.

Er waren wel redenen om aan die verklaring te twijfelen. Ten eerste hanteerde de Griekse vertaler van Jeremia voor zover we kunnen nagaan juist een zeer volgzaam stijl van vertalen. Zijn vertaalstijl is een formele omzetting van de Hebreeuwse woorden en woordvormen (een vorm van letterlijk vertalen die houterig aandoet), met af en toe opvallende eigen vertaalkeuzen. Het is niet zo waarschijnlijk dat een overwegend volgzaam vertaalstijl samenging met een grondige inkorting en bewerking van de tekst. Ten tweede had men ook uit het *type* verschillen tussen de Hebreeuwse en de Griekse versie van Jeremia iets kunnen afleiden. De lange versie bevat een aantal elementen die veel beter verklaard kunnen worden als latere toevoeging dan als elementen die in de korte versie zijn weggelaten.

Er waren dus wel redenen om de verschillen tussen Jeremia^{LXX} en Jeremia^{MT} niet volledig aan de Griekse vertaler toe te schrijven. Toch bleef die vertaler in de ogen van veel geleerden de voornaamste verklarende factor.

Qumran heeft een doorslaggevende rol gespeeld om dit beeld te laten kantelen. Dankzij de vondsten van Qumran is het nu algemeen geaccepteerd dat er van de tekst van Jeremia twee Hebreeuwse versies hebben bestaan die sterk van elkaar verschilden. Van de ene resteert alleen een Griekse vertaling (Jeremia^{LXX}), de andere is deel geworden van de MT (Jeremia^{MT}). De Qumranfragmenten die hier een hoofdrol spelen, 4QJer^b en 4QJer^d, zullen we nader introduceren.

4QJER^B

Het fragment 4QJer^b (= 4Q71) bevat delen van Jeremia 9:22-10:21. Het is minder dan tien centimeter lang en vier centimeter breed, en duidelijk leesbaar. Het wordt gedateerd in de eerste helft van de tweede eeuw v.Chr.² Bij de onderstaande weergave van het fragment staan links de regelnummers van het fragment genoemd. Rechts staat tussen haakjes het bijbelvers waarin de betreffende woorden te vinden zijn:

1	[op] zijn [w]ijsheid, en zich niet beroeme[n]	(9:22)
2	[rechtvaardig]heid en recht in het land, want	(9:23)
3	[met hun] kaalgeschoren slapen, de bewoners van	(9:25)
4	[ ] naar de weg van de andere volken	(10:2)
5	[met g]oud versiert men het, met hamers	(10:4)
6	[ ] blauwpurper en roodpurper	(10:9)
7	[ ] moeten vergaan van de aarde	(10:11)
8	[aan het e]inde van de aarde, bliksems	(10:13)
9	[ ] wanneer de tijd van de bestraffingen komt	(10:15)
10	[ ] ik zal de inwoners wegslingeren	(10:18)
11	[ ] ze zijn mij [ontvallen]	(10:20)
12	[ ] ze gaan [niet] te rade	(10:21)

We komen hier woorden uit Jeremia 9:22-10:21 tegen. Op basis van de bewaard gebleven tekst kan worden berekend hoe breed de tekstkolom moet zijn geweest. Experts berekenen dat de kolom 21-24 centimeter breed was en circa 115 lettereenheden bevatte, wat betekent dat ongeveer 10% van de beschreven regels is bewaard, aan het uiteinde van de beschreven kolom.³

De regels 5-7 springen in het oog. We treffen hier woorden uit Jeremia 10:4, 10:9 en 10:11. Het lijkt uitgesloten dat deze drie regels de volledige tekst van Jeremia 10:4-11 (MT) hebben bevat: dat past niet. Wat stond er dan wel? De woorden in regel 5 bieden een aanwijzing. Ze zijn het slot van 10:4a ('met goud versiert men het') en het begin van 10:4b ('met hamers ...'). Juist aan het begin van 10:4b is er een opvallend verschil tussen Jeremia^{LXX} en Jeremia^{MT}:

Jeremia ^{MT}	..., met spijkers en met hamers zetten zij ze vast
Jeremia ^{LXX}	..., met hamers en spijkers zetten zij ze vast

4QJer^b stemt hier overeen met Jeremia^{LXX}: de openingswoorden van 10:4b zijn 'met hamers' (i.p.v. Jeremia^{MT} 'met spijkers'). Dit is een interessante aanwijzing. Want in het gedeelte dat hierop volgt, wijkt Jeremia^{LXX} sterk af van Jeremia^{MT}. In plaats van 10:5-11 heeft Jeremia^{LXX} 10:4, 5a, 9, 5b, 11. Dat wil zeggen, een tekst zonder 10:6-8 en 10:10, en met vers 9 ingebed in vers 5. En terwijl de tekst van 10:4-11 van Jeremia^{MT}

TEKSTFRAGMENT JEREMIA

Gedeelte van Jeremia 9-10 in 4QJer^b. Waarschijnlijk bood dit handschrift een kortere versie van dit gedeelte van Jeremia dan de overgeleverde tekst.

© Israel Antiquities Authority.

veel te lang is voor de ruimte van regels 5-7, past déze versie (10:4, 5a, 9, 5b, 11) juist wél op de berekende ruimte van het manuscript. Alternatieve reconstructies van 4QJer^b zijn wel voorgesteld, maar de enige plausibele reconstructie van dit fragment vraagt om een tekst die sterk lijkt op wat we in Jeremia^{LXX} in een vertaling hebben.⁵

4QJer^b heeft dus waarschijnlijk een tekst bevat die grotendeels overeenkomt met de versie van Jeremia 10 van Jeremia^{LXX}. Dat is een tekst zónder 10:6-8 en 10:10 en met vers 9 ingebed in vers 5. Wat opvalt is dat alles wat over de godenbeelden gezegd wordt in beide versies staat, terwijl alles wat over de HEER gaat (vers 6-8, vers 10), alleen in de lange versie staat. Ik kom hier later op terug.

TEKSTFRAGMENT JEREMIA

Gedeelte van Jeremia 43 in 4QJer^d. De tekst wijkt in opvallende details af van de overgeleverde tekst.

© Israel Antiquities Authority.

4QJER^d

Het tweede Qumranfragment, 4QJer^d (= 4Q71a), bevat een gedeelte van Jeremia 43:2-10. Dit fragment biedt in een aantal opzichten een tekst die overeenkomt met Jeremia^{LXX} in afwijking van Jeremia^{MT}. Enkele verschillen springen in het oog:

4QJer ^d / Jeremia ^{LXX}	Jeremia ^{MT}
43:4 Jochanan	Jochanan, de zoon van Kareach
43:5 Jochanan	Jochanan, de zoon van Kareach
43:6 Nebuzaradan	Nebuzaradan, de commandant van de lijfwacht
43:6 Gedalja, de zoon van Achiqam	Gedalja, de zoon van Achiqam, de zoon van Safan

4QJer^d biedt een kortere tekst dan Jeremia^{MT} en stemt in zijn afwijkingen grotendeels overeen met Jeremia^{LXX}.⁴ De opgesomde verschillen zijn van hetzelfde type. Het zijn eigennamen die korter (4QJer^d, Jeremia^{LXX}) dan wel uitgebreider (Jeremia^{MT}) worden weergegeven. Dit is een van de opvallendste verschillen tussen Jeremia^{LXX} en Jeremia^{MT} door het hele boek heen. Jeremia^{LXX} heeft overal

kortere persoonsaanduidingen dan Jeremia^{MT}; ‘Jeremia’ tegenover ‘de profeet Jeremia’, ‘Baruch’ tegenover ‘de schrijver Baruch’, ‘Jochanan’ tegenover ‘Jochanan, de zoon van Kareach’, enz. De visie dat deze verschillen teruggaan op de vertaler van Jeremia^{LXX} is door de publicatie van 4QJer^d onhoudbaar geworden. Er moet een Hebreeuwse tekst van Jeremia zijn geweest met dit kenmerkende verschil ten opzichte van Jeremia^{MT}. Het is bij nader inzien juist de lange versie van het boek die in dit opzicht de aandacht trekt. In deze versie worden personen voortdurend en bij herhaling op een uitgebreide manier aangeduid, met een eigenaam plus functie of met eigenaam gevolgd door de naam van de vader. Veel onderzoekers menen dat dit een duidelijk kenmerk van een late tekstbewerking is.

HOE VERHOUDEN DE TWEE VERSIES ZICH TOT ELKAAR?

De twee fragmenten uit Qumran laten zien dat er een Hebreeuwse tekst van Jeremia heeft bestaan die sterk leek op de korte versie van het boek, bekend uit Jeremia^{LXX}. De fragmenten wijzen erop dat er tussen de derde eeuw v. Chr. en het begin van onze jaartelling twee Hebreeuwse versies van Jeremia in omloop waren. De korte versie is vertegenwoordigd in een Griekse vertaling (Jeremia^{LXX}) en in de Qumranfragmenten 4QJer^b en 4QJer^d. De lange versie is vertegenwoordigd in Jeremia^{MT}, en eveneens in enkele Qumranfragmenten (2QJer, 4QJer^a, 4QJer^c).⁵

Welk van de twee versies is de oudste? Dat is een lastige vraag. De oudste manuscripten die we hebben, zijn de teksten uit Qumran. Die bieden fragmenten van zowel de korte als de lange versie. De twee versies bestonden dus naast elkaar in de laatste eeuwen voor het begin van onze jaartelling. Maar welke was er het eerst? Er is maar één manier om die vraag te beantwoorden: door beide tekstversies, zo goed als dat gaat, met elkaar te vergelijken en al redenerend vast te stellen hoe ze zich tot elkaar verhouden. De afgelopen decennia is hier veel studie naar gedaan. De resultaten kunnen worden samengevat als de *relatieve prioriteit* van de korte versie. Dat betekent, dat de korte versie overwegend de meer oorspronkelijke tekst is, maar zeker niet in alle opzichten.

In veel gevallen kan de lange versie worden gezien als een latere uitbreiding van de korte versie. Deze conclusie wordt onderbouwd door enkele diepgravende studies naar de tekst van Jeremia.⁶ Bovendien bevat Jeremia^{MT} een aantal duidelijke voorbeelden van extra tekst die volgens een overgrote meerderheid van onderzoekers alleen verklaard kunnen worden als latere toevoegingen.⁷ Jeremia^{MT}, de versie van het boek die wij het best kennen, is dus te zien als *een uitgebreide editie* ten opzichte van de eerdere editie van het boek zoals die min of meer in Jeremia^{LXX} bewaard is gebleven. Maar dit min of meer is cruciaal, want we moeten oppassen voor een versimpeld beeld. In navolging van Emanuel Tov wordt Jeremia^{LXX} vaak aangeduid als Editie I, en Jeremia^{MT} als Editie II.⁸ Editie I zou dan een oudere fase van het boek

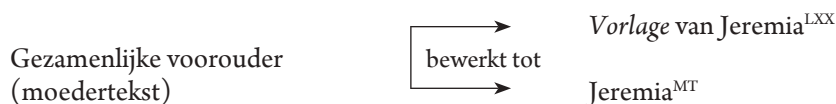
weerspiegelen, en Editie II zou een bewerking en uitbreiding zijn van Editie I. Uit de volgende vier kanttekeningen blijkt echter dat het ingewikkelder ligt.

(1) De korte versie, zoals die wordt uitgedrukt in Jeremia^{LXX}, bevat zelf óók veel secundaire elementen: later toegevoegde woorden die in de lange versie ontbreken. Het gaat hier om *hetzelfde type* van toevoegingen en uitbreidingen zoals we die, in grotere mate, in de lange versie aantreffen.⁹ En er is meer aan de hand. Het is vrij zeker dat de Hebreeuwse tekst die als basis diende voor de Griekse vertaling – in vakjargon: de *Vorlage* van de vertaling – al een aantal secundaire elementen bevatte. De Hebreeuwse *Vorlage* van Jeremia^{LXX} was niet identiek aan de tekst die aan de basis lag van de lange versie van Jeremia^{MT}. De relatie tussen de twee versies is dus niet lineair. Het gaat niet om Editie I en een daarop gebaseerde Editie II (zie figuur 1). De relatie is anders: er was een gezamenlijke voorouder, een moedertekst. Beide versies – zowel Jeremia^{LXX} als Jeremia^{MT} – zijn het resultaat van een bewerking van een gezamenlijke voorouder, de moedertekst (zie figuur 2).

FIGUUR 1: VERSIMPELDE VOORSTELLING

FIGUUR 2: WAARSCHIJNLIJKE VOORSTELLING

De *relatieve prioriteit* van de korte versie houdt in dat de tekst die in Jeremia^{LXX} weerspiegeld wordt over het geheel genomen dichter bij de gezamenlijke voorouder staat dan de lange versie van Jeremia^{MT}. We hebben dus twee verschillende eindversies, beide een bewerking van de gezamenlijke voorouder, waarvan de korte vermoedelijk dichter bij de gezamenlijke voorouder is gebleven dan de lange.

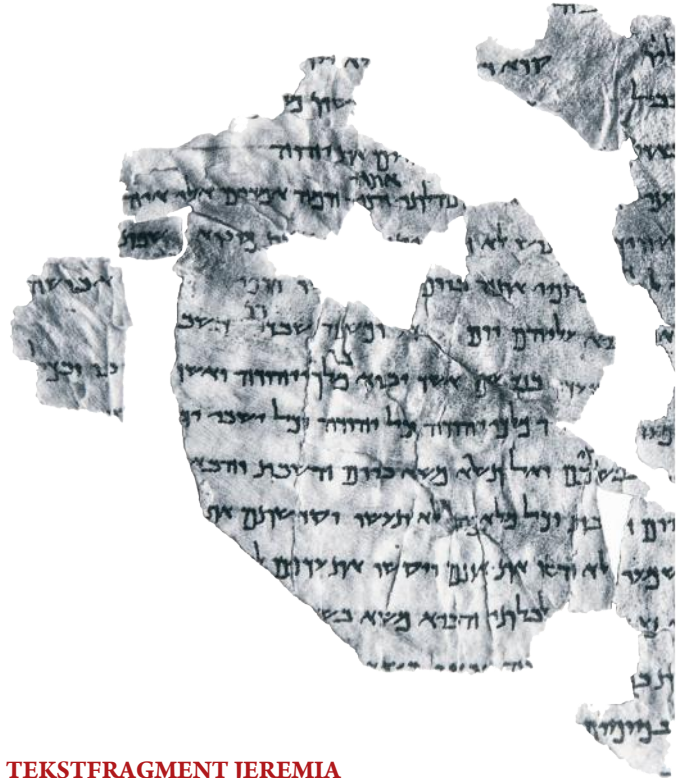
(2) Er zijn overtuigende voorbeelden aangedragen van het secundaire karakter van elementen in de lange versie. Toch zijn er ook veel verschillen tussen de korte en de lange versie die niet goed op die manier verklaard kunnen worden. Omdat de korte versie zelf ook een bewerking is met latere elementen, mag men in onzekere gevallen niet zomaar aannemen dat de korte versie de oorspronkelijke tekst bewaart. Verschillende onderzoekers hebben met succes tegenvoorbeelden

gegeven: gevallen waarin juist de korte versie een tekst biedt die secundair is ten opzichte van de meer oorspronkelijke tekst in Jeremia^{MT.10}.

(3) Afgezien van de twee besproken Qumranfragmenten is de korte versie uitsluitend vertegenwoordigd in een Griekse vertaling. Hoeveel getrouwheid men de vertaler van Jeremia^{LXX} ook toedicht, zijn werk bevat duidelijke sporen van zijn voorkeuren, eigenaardigheden en vergissingen. Het reconstrueren van de Hebreeuwse *Vorlage* achter de vertaling gaat gepaard met onzekerheid. We beschikken niet over de complete Hebreeuwse tekst van de korte versie. Dat maakt een vergelijking met de lange versie moeilijker.

(4) De tekst van Jeremia^{LXX} bevat fouten die aan de vertaler zijn toe te schrijven. Maar de meeste fouten stonden waarschijnlijk al in de Hebreeuwse *Vorlage*. De vertaler van Jeremia^{LXX} gebruikte een Hebreeuwse tekst waarin veel fouten en onzuiverheden waren geslopen. Een aanzienlijk aantal ontbrekende elementen in de korte tekst is daarom niet te zien als origineel, maar juist het gevolg van fouten (het per ongeluk weglaten van één of meerdere woorden) bij het overschrijven.

Samengevat is dit het beeld. Ergens in de vijfde of vierde eeuw v.Chr. bestond een oudere versie van het boek Jeremia (die wij niet meer hebben). Die versie werd sterk bewerkt en uitgebreid met als resultaat de lange versie van Jeremia, de vorm waarin wij het boek kennen. In ongeveer dezelfde periode werd die oudere versie ook door een andere schrijver bewerkt, zij het in een wat lichtere vorm. Die versie bleef in bepaalde opzichten dichter bij de gezamenlijke voorouder, maar werd erg gebrekkig overgeleverd. En afgezien van twee Qumranfragmenten bleef ze uiteindelijk alleen bestaan in de Griekse vertaling.

TEKSTFRAGMENT JEREMIA

Gedeelte van 4QJer^a. De tekst van dit handschrift correspondeert in sterke mate met de overgeleverde tekst van Jeremia. © Israel Antiquities Authority.

JEREMIA 10 ALS ILLUSTRATIE

We hebben gezien dat Jeremia^{LXX} en 4QJer^b een versie bieden van Jeremia 10 waarin vers 6-8 en 10 ontbreken. Dit is een voorbeeld van de prioriteit van de korte versie, waarbij de verzen 6-8 en 10 in Jeremia^{MT} te zien zijn als latere aanvulling. De korte versie (10:2-5a, 9, 5b) heeft een duidelijk thema. De oproep om niet bang te zijn fungeert als een omlijsting. Het volk van Israël moet niet bang zijn voor dingen waar de andere volken bang voor zijn (vers 2) en ook niet voor de zelfgemaakte goden van andere volken (vers 5b). Daartussen staat een satirische beschrijving van de onmacht van godenbeelden (vers 3-5a, 9). De beschrijving fungeert als bewijs voor de stelling dat de gebruiken van andere volken niets voorstellen. In de satirische beschrijving worden de godenbeelden getypeerd als levenloze objecten: ze ogen fraai, maar ze zijn machteloos.

In de lange versie van Jeremia^{MT} is een nieuw element in de tekst verwerkt: de onvergelykbare grootheid van de HEER als de enige God (10:6-8, 10). Dit fungeert in de tekst als contrast met de afgoden. Het negatieve element is aangevuld met een positieve tegenhanger: alleen de HEER verdient verering. Doordat vers 9 achter de eerste invoeging van vers 6-8 werd geplaatst, ontstond een nieuwe compositie waarin de nietswaardigheid van godenbeelden tweemaal wordt gecontrasteerd met de macht van de enige God.

De korte versie biedt vermoedelijk de oudere tekst. De extra verzen in de lange versie zijn goed te verklaren als bewuste aanvulling op de tekst. Die verzen werden toegevoegd om een contrast aan te brengen. De typering van de machteloze godenbeelden werd aangevuld met een typering van de machtige HEER als de enige God. Als aanvulling is dit begrijpelijk. Daarentegen is het moeilijk voorstelbaar dat een (over)schrijver de verzen 6-8 en 10 bewust uit de tekst heeft weggelaten. Het is dus waarschijnlijk dat vers 6-8 en 10 het resultaat zijn van bewerking, en dat Jeremia^{LXX} de oudere tekst weerspiegelt.

De latere aanvulling van 10:6-8 en 10:10 kwam niet uit de lucht vallen. Wie thuis is in de Bijbel weet dat de satire op de godenbeelden van Jeremia 10 opvallende parallellen in het boek Jesaja heeft, in Jesaja 40:19-20, 41:7 en 44:9-20. Juist in deze hoofdstukken wordt ook de onvergelykbare macht van de HEER als de enige God beschreven, als contrast met de onmacht van de afgoden (bijvoorbeeld Jesaja 40:18 en 44:6-8). In de teksten van Jesaja staan de satire tegen de afgoden en de grootheid van de Heer als de enige God, naast elkaar. Voor (over)schrijvers die deze Jesajateksten kenden, was het een kleine – en logische – stap om ook in Jeremia 10 als contrast een beschrijving van de machtige HEER als enige God, aan te vullen. Men kan dit een bijbelse aanvulling noemen.

JEREMIA 10:2-11 IN DE TWEE VERSIES

Het verschijnsel van bijbelse aanvullingen kwam veel voor. Een ander voorbeeld ervan in de lange versie van Jeremia is te vinden in Jeremia 28:16 en 29:32. Daar is tweemaal een gedeelte uit Deuteronomium 13:6 toegevoegd. Deze woorden ontbreken in de korte versie, en zijn te zien als een latere bijbelse aanvulling: een (over)schrijver zag een verband tussen Jeremia 28-29 en Deuteronomium 13 en voegde in de tekst van Jeremia een passende frase uit Deuteronomium toe. Voorbeelden van dit verschijnsel komen we in veel bijbelboeken tegen.¹¹ Ook in

MASORETISCHE TEKST (HEBREEUWS)	SEPTUAGINTA (GRIEKS)
<p>2 Dit zegt de HEER: Leer niet naar de weg van de andere volken. Schrik niet van de tekenen aan de hemel, ook al schrikken de andere volken daar van.</p> <p>3 De gebruiken van de volken stellen niets voor. Een boom uit het bos, omgehakt, bewerkt door een ambachtsman met een beitel.</p> <p>4 Met zilver en goud versiert men het, met spijkers en hamers zetten zij ze vast, zodat het niet wankelt.</p> <p>5 Als een vogelverschrikker in een komkommerveld, Ze kunnen niet spreken, ze moeten gedragen worden, want ze kunnen niet lopen. Wees niet bang voor hen, want ze doen geen kwaad, en ook goed doen is niet in hen.</p> <p>6 Niemand is als u, o HEER, u bent groot, groot is uw naam door uw macht.</p> <p>7 Wie zou geen ontzag voor u hebben? Koning van de volken, want dat komt u toe. Want onder alle wijzen van de volken, en in al hun koninkrijken is niemand als u.</p> <p>8 Allen zijn ze dom en dwaas, instructie van nietswaardigen, hout is het.</p> <p>9 Bladzilver wordt gebracht uit Tarsis en goud uit Ufaz; bewerkt door een ambachtsman, door de handen van een goudsmid. Blauwpurper en roodpurper is hun kleding, ze zijn geheel en al het werk van vaklieden.</p> <p>10 Maar de HEER is werkelijk God, hij is de levende God, de eeuwige koning. Door zijn woede beeft de aarde, tegen zijn toorn houden volken geen stand.</p> <p>11 Dit moeten jullie tegen hen zeggen: Goden die de hemel en de aarde niet hebben gemaakt, moeten vergaan van de aarde en vanonder deze hemel.</p>	<p>2 Dit zegt de HEER: Leer niet naar de wegen van de andere volken. Schrik niet van de tekenen aan de hemel, want zij schrikken ervan wanneer ze die zien.</p> <p>3 De gebruiken van de volken stellen niets voor. Er is een boom uit het bos, omgehakt, het werk van een ambachtsman, en een gegoten beeld.</p> <p>4 Met zilver en goud zijn ze versierd, met hamers en spijkers zetten zij ze vast, zodat ze niet bewegen.</p> <p>5a Bewerkt zilver is het, ze kunnen niet lopen.</p> <p>9 Beslagen zilver komt uit Tarsis, Mofas-goud, de hand van de goudsmiden, het is alles werk van vaklieden. Ze kleden hen in blauwpurper en roodpurper.</p> <p>5b Eenmaal opgericht, moeten ze gedragen worden, want lopen kunnen ze niet. Wees niet bang voor hen, want ze doen geen kwaad en er is in hen geen goed.</p> <p>11 Dit moeten jullie tegen hen zeggen: Goden die de hemel en de aarde niet hebben gemaakt, moeten vergaan van de aarde en vanonder deze hemel.</p>

de teksten van Qumran vinden we talrijke voorbeelden van late aanvullingen in de bijbelse teksten op grond van ander bijbels materiaal. De zorg voor de bijbelse teksten betekende niet alleen het nauwkeurig overschrijven en bewaren, maar ook het cultiveren en uitleggen van de tekst – het verschijnsel ‘bijbelse teksten nog bijbelser maken’ hoorde daar bij.¹²

DOORGAANDE ONTWIKKELING

Wat is nu de oorspronkelijke tekst van het boek Jeremia? Er bestaan van dit boek twee verschillende eindversies, en beide zijn een bewerking van een gezamenlijke voorouder. Stel dat het zou lukken om de tekst van die oudere versie te reconstrueren. Zouden we dan de oorspronkelijke tekst van het boek Jeremia in handen hebben? Waarschijnlijk niet. Een gereconstrueerde voorouder is weliswaar een versie van het boek die ouder is dan de ons bekende versies, maar het is nog steeds niet het origineel.

Het voorbeeld van Jeremia 10 kan dat toelichten. In beide versies van Jeremia volgt op het hierboven besproken gedeelte de volgende uitspraak, in vers 11,

Dit moeten jullie tegen hen zeggen: Goden die de hemel en de aarde niet hebben gemaakt, moeten vergaan van de aarde en vanonder deze hemel.

Dat vers staat in beide versies en is deel van de gezamenlijke voorouder. Toch is het de vraag hoe origineel dit vers is. Het betreft namelijk één Aramese zin in een Hebreeuwse tekst. Het is natuurlijk vreemd om in een Hebreeuws boek een Aramese zin aan te treffen, en de vraag is: Waar komt dit vandaan? Het lijkt een soort samenvatting van Jeremia 10:12-16 (met name van vers 12 en 15) te zijn, die de vorm van een bezwering of vervloeking heeft. Hoe deze spreuk in de tekst terecht is gekomen, blijft gissen, maar zeer waarschijnlijk is het dat dit vers op zeker moment aan een reeds bestaande tekst is toegevoegd.

Zo zouden er veel meer voorbeelden te noemen zijn van passages die waarschijnlijk pas deel van de tekst geworden zijn toen die al in een gevorderd stadium verkeerde. De meeste uitleggers menen dat zelfs de vroegste versie van Jeremia 10:1-9 pas in een relatief laat stadium deel is geworden van het boek. En iets soortgelijks speelt bij Jeremia 10:12-16. Precies dezelfde passage staat ook in Jeremia 51:15-19. Op één van die twee plaatsen is deze tekst gereproduceerd. Dat verschijnsel doet zich in het Jeremiaboek regelmatig voor (bijv. Jeremia 6:22-24 is gereproduceerd in 50:41-43). In de loop van de tekstontwikkeling werd niet alleen gebruikgemaakt van de tekst van andere bijbelboeken maar ook van de tekst uit het boek zelf.

De vraag hoe het boek Jeremia ontstaan is, is ingewikkeld. Heel globaal kunnen

er drie tendensen in het boek onderscheiden worden, die verbonden kunnen worden met drie fasen van ontstaan en ontwikkeling.

(1) De eerste tendens wijt de ondergang van Jeruzalem aan de uitgesproken slechtheid van de tijdgenoten van Jeremia en laat zien hoe de hele samenleving, inclusief de koningen, de leiders, de priesters en de profeten, faalde en ten onder ging.

(2) De tweede tendens plaatst de ondergang van Jeruzalem in de lange geschiedenis van Israëls ongehoorzaamheid aan het verbond met de HEER, en plaatst Jeremia in de lange rij van Gods knechten, de profeten, die keer op keer tevergeefs het volk waarschuwden om de weg van het verbond te blijven gaan.

(3) De derde tendens neemt de hele Babylonische tijd in ogenschouw, plaatst naast de ondergang van Juda ook de ondergang van de andere volken door toedoen van de Babylonische overheersers, maar stelt ook een limiet aan de periode van Babylonië's macht en benadrukt dat uiteindelijk het zwaarst gestrafte volk het volk van de Babyloniërs zélf zal zijn, waarna er voor Juda een tijd van herstel zal aanbreken.

Het is goed mogelijk dat het geschrift Jeremia zich in de zesde en vijfde eeuw v.Chr. ontwikkelde volgens deze drie (opeenvolgende) fasen. De twee eindversies die wij hebben, zijn van later datum. Zij presenteren beide een tekst waarin deze drie tendensen zijn vertegenwoordigd. In de afwijkende opbouw van het boek in de lange versie (met de profetieën over de andere volken aan het eind, en met de hoofdstukken over Babylonië daarin als climax, in Jeremia 50-51) komt de derde tendens op een versterkte manier tot uitdrukking. Het lijkt dus waarschijnlijk dat de derde en laatste tendens, aanwijsbaar in beide eindversies, nog een stap verder is uitgewerkt in de lange versie.¹³ De afwijkende opbouw van het boek in de lange versie is waarschijnlijk een latere verandering ten opzichte van de opbouw in de korte versie. Tegelijk is het een versterking van een in beide versies aanwezige tendens, waardoor het boek als geheel een hechtere en betere compositie is geworden.

Het boek Jeremia is, net als de meeste andere boeken van het Oude Testament, ontstaan in een serie van opeenvolgende bewerkingen. Terugkijkend is er niet één oorspronkelijke versie aan te wijzen, maar zien we een tekst in ontwikkeling. Bovendien kan juist de meest ontwikkelde versie van het boek – zoals we die kennen als deel van de MT – in meerdere opzichten de beste tekst genoemd worden.

WELKE TEKST VERTALEN WE?

Jeremia^{LXX} en Jeremia^{MT} vertegenwoordigen twee verschillende eindversies van het boek. De keuze om de ene of de andere versie te volgen, is een principiële. Welke tekst verdient de voorkeur als brontekst voor de vertaling? De gezamenlijke voorouder komt niet in aanmerking, die is met te veel onzekerheden omkleed. Maar

ligt het niet voor de hand om de lange versie in te ruilen voor de korte? Die ligt immers waarschijnlijk toch iets dichter bij de gezamenlijke voorouder?

In deze kwestie gaat het argument dat iets meer oorspronkelijk is, niet op. Natuurlijk, de tekstkritiek heeft als doel om de oorspronkelijke tekst vast te stellen op basis van een beoordeling van de beschikbare gegevens uit de overlevering. De kwestie van Jeremia echter betreft niet de overlevering van de tekst, maar de ontstaansgeschiedenis. En de ontstaansgeschiedenis biedt ons geen zicht op een originele tekst, maar op een tekst in ontwikkeling die uitmondde in twee verschillende eindversies. Natuurlijk is er ooit een eerste versie van het boek Jeremia geweest, maar die is door een lange ontwikkeling aan ons zicht onttrokken. Dit geldt voor de meeste oudtestamentische boeken: we vertalen de eindversie, of beter gezegd, *een* eindversie, in de wetenschap dat er een lange ontwikkeling aan vooraf is gegaan.

Toch kan de vraag welke eindversie van Jeremia als basis voor de vertaling moet dienen, worden beantwoord. De lange versie is deel geworden van de Hebreeuwse bijbel (de joodse canon), de korte van de Griekse canon. In onze westerse traditie volgen we voor het Oude Testament de Hebreeuwse bijbel (joodse canon) en dus de lange versie. De (Grieks-)orthodoxe kerk volgt de Griekse canon en dus de korte versie – en in de eerste eeuwen van het christendom gold dit voor de hele kerk. Hoe het boek Jeremia eruitziet, hangt dus af van de traditie die men volgt.

Binnen onze traditie volgen we de lange versie. Iets anders is het wanneer men met wetenschappelijke interesse kijkt naar het geschrift Jeremia en zijn ontstaan. Dan gaat het niet om de ene óf de andere versie, maar moet de aandacht naar beide uitgaan, als twee verschillende eindpunten van een lange ontwikkeling.

TOT SLOT

De bijbelse teksten van Qumran bieden tal van variante lezingen die helpen om de overgeleverde tekst van de MT beter te begrijpen of zelfs te verbeteren. Qumran is voor de tekstkritiek van het Oude Testament van zeer grote waarde. Maar het gaat niet alleen om teksten die beter of oorspronkelijker zijn dan de overgeleverde tekst (MT). Het belang van Qumran is veel wezenlijker. Qumran biedt ons zicht op het historische karakter van de bijbelse teksten: hun ontwikkeling, hun overlevering, de manieren waarop ze werden verzorgd, gekopieerd, uitgelegd en toegepast. We zien de eindfase van de tekstontwikkeling van de bijbelse geschriften met een rijkdom aan tekstuele varianten, we zien nieuwe vormen van bijbeluitleg en bijbeltoepassing in bedrijf, zoals we die ook in het Nieuwe Testament aantreffen. En bovenal zien we teksten die onlosmakelijk in de geschiedenis geworteld zijn. Voor mensen die de Bijbel kennen als een tekst die in een exact gestandaardiseerde vorm beschikbaar is, biedt Qumran het zichtbare en tastbare bewijs van de weerbarstige en fascinerende historische werkelijkheid achter de schermen.

NOTEN

- 1 Zie hiervoor Karel van der Toorn, *Wie schreef de Bijbel? De ontstaansgeschiedenis van het Oude Testament*, Kampen 2009.
- 2 E. Tov, in: E. Ulrich, F.M. Cross e.a. (eds.), *Qumran Cave 4: X, The Prophets*, Discoveries in the Judaean Desert 15, Oxford 1997, 170-172.
- 3 Tov, *Qumran Cave 4*, 174-176.
- 4 Tov, *Qumran Cave 4*, 203-205.
- 5 Teksten die dezelfde versie vertegenwoordigen zijn niet altijd volledig identiek. Er bestaan enkele detailverschillen tussen Jeremia^{LXX} enerzijds en 4QJer^b, 4QJer^d anderzijds. En hetzelfde geldt voor Jeremia^{MT} ten opzicht van de Qumranfragmenten 2QJer, 4QJer^a en 4QJer^c.
- 6 Bijvoorbeeld de studie van H.-J. Stipp, *Das masoretische und alexandrinische Sondergut des Jeremiabuches. Textgeschichtlicher Rang, Eigenarten, Triebkräfte*, Göttingen 1994.
- 7 Zie E. Tov, 'Some Aspects of the Textual and Literary History of the Book of Jeremiah' en P.-M. Bogaert, 'Les mécanismes rédactionnels en Jér 10,1-16 (LXX et TM) et la signification des suppléments', beide gepubliceerd in: P.-M. Bogaert (ed.), *Le Livre de Jérémie. Le prophète et son milieu les oracles et leur transmission*, Leuven 1981, 145-167 en 222-238.
- 8 Tov, 'Some Aspects', 149.
- 9 Voor voorbeelden zie Stipp, *Sondergut*, 145-165.
- 10 Een voorbeeld is Jeremia 52. In Jeremia^{LXX} ontbreken verwijzingen naar de ballingschap. Dat lijkt een bewuste ingreep in de tekst te zijn, bedoeld om de gebeurtenissen van 586 v.Chr. voor te stellen als een totale vernietiging.
- 11 Voor dit verschijnsel zie bijv. J. Stromberg, 'Observations on Inner-Scriptural Scribal Expansion in MT Ezekiel', in: *Vetus Testamentum* 58 (2008), 68-86.
- 12 E. Ulrich, *The Dead Sea Scrolls and the Origins of the Bible*, Grand Rapids 1999.
- 13 J.M. Watts, 'Text and Redaction in Jeremiah's Oracles against the Nations' in: *Catholic Biblical Quarterly* 54/3 (1992), 432-448.